

Hammershus Slotsruin mellem nationalt monument og turistseværdighed – 1896–1907

Bente Jensen

Fortid og Nutid april 1995, s. 28–47.

I artiklen undersøger Bente Jensen det konfliktfyldte forhold mellem national identitet, bevaring og den fremvoksende turistindustri, illustreret gennem Hammershus Slotsruins udvikling til nationalt mindesmærke og forholdet til den voksende tyske turisme på Bornholm, der både lokalt og nationalt fremkaldte en stærkt følelsesladet diskussion.

Bente Jensen, f. 1958, cand. mag. i historie og middelalderarkæologi, arbejder med turismens og landskabets historie. Arkivar ved Landsarkivet for Nørrejylland.

Hammershus Slotsruin udskiller sig både ved sin størrelse og sin beliggenhed som et enestående historisk monument i Danmark. For bornholmerne og andre danskere omkring århundredskiftet symboliserede ruinen perioder, hvor Bornholm havde været underlagt lybækkerne (1525–1576) og svenskerne (1645–1658). Besøg på Hammershus levedejorde historien om, hvorledes bornholmerne selv havde leveret øen tilbage til den danske konge i 1658.¹ Således indgik slotsruinen i formuleringen af nationens fælles historie som et uomgængeligt nationalt monument.

I 1822 blev udstedt en forordning, hvis hensigt var at stoppe brydningen af mursten fra Hammershus.² En regelmæssig nedbrydning af borgen var startet for regeringens regning i 1742, og ruinen leverede tegl og mursten til bl.a. hovedvagtbygningen i Rønne i 1743. I den mellemliggende periode, med romantikken, ændrede opfattelsen af de historiske monumenter sig. De blev nu anset for bevaringsværdige, som vigtige materielle levn af nationens historie. Således iværksatte Nationalmuseet i 1880 vedligeholdelses- og restaureringsarbejder på ruinen, hvor der, som

et af de første steder i Danmark, blev sat ind mod tidens tand og det påførte forfald.

I det følgende fokuseres på ét monument: Hammershus Slotsruin og dets udvikling omkring århundredskiftet til at blive på én gang et nationalt, bevaringsværdigt monument og en populær seværdighed for det stigende antal turister, der besøgte Bornholm. Hermed åbnes muligheden for at afdække holdninger til relationer mellem turisme, bevaring og national identitet, som sjældent blev udtrykt generelt eller på nationalstatsniveau i perioden.

Størstedelen af turisterne på Nordbornholm var tyske. Især efter oprettelsen af en regelmæssig sejlroute mellem Bornholm og den tyske Østersøkyst om sommeren, fulgt af etableringen af Østersøbadet Bornholm (Ostseebad Bornholm) i Sandvig i 1894, var antallet af tyske turister steget markant.³ Dermed blev holdningerne til udviklingen i området i høj grad forstærket og provokeret af det, der blev opfattet som de tyske turisternes massive tilstedeværelse, og tyske investorers interesse for investeringer i rekreative projekter på Bornholm.

Kunstner ved Hammershus, 1849, af Anton Edvard Kieldrup (1827–1869). Hammershus Slotsruin var et populært motiv for de kunstmalere, som drog til Bornholm for at søge inspiration og landskaber. Her har Kieldrup skildret en idyllisk scene, hvor kunstmaleren i arbejde betragtes af forbipasserende. I højre hjørne en dreng, muligvis en vogterdreng, der tager sig et hvil fra dagens dont. Kunstmalerne var i midten af 1800-tallet med til at formidle og forme et billede af landskaber i nationens periferi til folk i resten af Danmark, der aldrig havde sat deres ben på f.eks. Bornholm. Foto: Bornholms Kunstmuseum.

Slottet – en betydelig seværdighed

Bornholmerne havde benyttet »Slottet«, som det blev omtalt lokalt, som et populært udflugtsmål. I midten af 1800-tallet blev det også en eftertragtet turistseværdighed. Undersøgelser af engelske rejseberetninger og rejseguides fra o. 1800 har vist, hvorledes ruiner *in a proper state of decay* indgik som et vigtigt æstetisk element i de seværdige og ef-

tertragede naturscenerier, som de allertidligste turister besøgte og beundrede.⁴ Det samme gælder, forskudt i tid, i Danmark. På Hammershus indgik ruinen, som et levn af menneskelig handling i forfald, på vej til igen at blive natur, både som kontrast og i et samspil med et eftertragtet landskab – beliggende højt hævet over en dramatisk klippekyst med skær, våde og tørre ovne og pragtfulde udsigter. Dette landskab var medvirkende til at udskille den alernordligste del af Bornholm som den

Hammershus set med slotsbroens ene bueslag. En flok får ledes over broen. Malet i 1880'erne eller 1890'erne af Georg Emil Libert (1820–1908), der var en flittig landskabsmaler. Libert har leveret adskillige motiver fra Bornholm og forbindes i den grad med udvælgelsen af seværdige landskaber og den måde, landskabet blev betragtet på, at en klippeformation ved Helligdommen i Rø, Liberts klippe, tog navn efter ham. Foto: Bornholms Kunstmuseum.

del af øen, der blev opfattet som mest seværdig af turisterne.

Bornholm blev opdaget som dansk turistmål i løbet af 1860'erne; samtidig foregik en tysk opdagelse af øen. I samtidens turistguides og rejsebeskrivelser indgik Hammershus Slotsruin som fast punkt i det itinerarium, den rejseplan, som blev udpeget for turisten på hans rejse. De dramatiske begivenheder i 1658, hvor Bornholm igen kom under dansk herredømme, blev genfortalt som fast moment i beskrivelsen af monumentet, garneret med beretningen om Corfitz Ulfeldts og Leonora Christines fangenskab på borgen i 1660–1661 og

deres mislykkede flugtforsøg i vinteren 1661.⁵

Ruinen trues af turister

Turisternes interesse for ruinen og området omkring kom i stigende konflikt med bestræbelserne på at frede og bevare det nationale monument. I midten af 1890'erne vurderede Nationalmuseet i samarbejde med Kultusministeriet, at turiststrømmen til Bornholm og især til Hammershus Slotsruin var steget så voldsomt, at det var nødvendigt at regulere de besøgendes antal og kontrollere

deres adgang ved at indføre entré, opsyn og besøgstider.⁶ Umiddelbart et harmløst initiativ ifølge ministeriets vurdering. Tidligere havde staten uden problemer opkrævet entré fra besøgende til både Antvorskov Kloster og Gåsetårnet i Vordingborg.

På Bornholm reagerede de lokale på rygtet om indførsel af entré med protester. Bornholmerne mente, at de havde vundet hævd på at besøge ruinen gratis og på alle tider af døgnet. De ville ikke give afkald på romantiske måneskinsture og friske morgenture i det dugvåde græs, hvor »Slottet« var smukkest. Monumentet blev opfattet som bornholmernes ejendom og udgjorde en del af deres regionale identitet. Derfor burde det ikke underlægges Nationalmuseets krav om at sætte de arkæologiske og bevaringsmæssige hensyn højest.

Også folk fra det spirende turisterhverv var oprevne. De fremførte, at entrébetalingen skræmte turiststrømmen bort, og krævede til fleres forfærdelse, at opsynet skulle være i stand til at tale tysk til de tyske turister. De tyske turister blev netop anført som en af grundene til at indføre regulerende foranstaltninger på ruinen. Det fremgik eksplicit i argumentationen fra Nationalmuseets direktør Henry Petersen, at de blev opfattet som en trussel mod monumentets nationale ladning. De store mængder tyskere på selskabsrejse blev ligestillet med en invasion på det symbolske plan. Dermed blev turisterhvervet, der især bestod af folk fra Allinge og Sandvig, i deres imødekommenhed mod tyskerne og beredvillighed til at udnytte ruinen kommercielt til det yderste, i diskussionen behæftet med prædikater som demoraliserede, ødelagte og illoyale over for det danske.

Trods protester i pressen og indsigelser til Kultusministeriet fastholdt direktør Henry Petersen, at opkrævnin-gen af en entré på 35 øre blev indført. Dog var det kun adgangen til den inderste del af enceinten, der blev reguleret.

Hoteller ved Hammershus

I midten af 1890'erne opstod der i stigende grad konflikter om anvendelsen af landskabet omkring monumentet, fordi der blev udtrykt stor interesse for at opføre badhoteller i området. I takt med det stadig stigende antal turister, der udtrykte ønske om komfortable overnatningsmuligheder, når de ankom til Bornholm, blev der behov for varige installationer til logi. I 1880'erne var bygningen af de første deciderede turisthoteller begyndt i Danmark. Badehotellet formede en arena eller et mødested for borgerskabet i provinsen. I sig selv et selvtilstrækkeligt, lille samfund, der på mange måder overflødiggjorde den direkte kontakt med lokalsamfundet for turisten,⁷ som således kunne fortsætte sin urbane omgangsform med de andre gæster i naturskønne omgivelser. Turisterne opfattede det som særlig attraktivt at indlogere sig tæt ved seværdighederne. Således fremstod der mageligt beskuet fra hotelværelset en udsigt som et maleri indrammet af vinduets gerigt eller terrassens stolper. Panoramaer og udsigter udgjorde en vigtig del af den romantiske tilgang til naturen.

Bornholm blev ved opdagelsen som turistrejsemål udråbt til Danmarks Schweiz.⁸ Dermed fik flere gårde beliggende i nærheden af klippekysten en supplerende funktion som gæstgiverier og blev senere ombygget til hoteller, f.eks. ved Helligdomsklipperne i Rø, Randkløveskåret i Østermarie og Jons Kapel ved Vang. Samme præferencer udnævnte området omkring Hammershus Slotsruin til et yderst attraktivt område først for hotelbyggeri og siden også for opførelse af sommervillaer.

Siden 1860'erne havde der været drevet gæstgiveri i området i en nærliggende gård. I 1877 kom endnu et til, da jomfru Eline Grønbech startede et gæstgiveri og tilbød rejsesalder i et mindre avlsbrug. I 1886 ankom de nye tider til

Hammeren ved opførelsen af Blanchs Hotel i de gamle galgebakker med udsigt til ruinen og klippekysten. Et mondænt badehotel med dertil hørende rum: læsesalon, a la carte sal, table d'hôte sal omgivet af en vindblæst park med statuer og smukt formede bede. Blanchs Hotel søgte et mondænt publikum, og det hjalp til med at opretholde dets standard, at personer fra det tyske kejserhof tog sommerophold på hotellet.⁹ Det er ikke muligt i de tilgængelige kilder at finde kritik i anledning af opførelsen af Blanchs Hotel i ruinens umiddelbare nærhed. Gennemgående blev der udtrykt tilfredshed med, at der nu fandtes et hotel på Bornholm, der opfyldte *Nutidens Fordringer* om komfort. Turismen blev endnu ikke opfattet som en trussel mod ruinens attraktive værdi.

Et tredje hotel

Den 28. juli 1894 androg avlsbruger Lauritz Møller om bevilling til at drive endnu et hotel ved Hammershus Slotsruin.¹⁰ Møller havde købt den bygning, hvor der som tidligere nævnt havde været drevet gæstgiveri af jomfru Grønbech. Hun ønskede nu at stoppe på grund af alder. Møllers intention var at drive hotel, det tredje i området. Han argumenterede for sin ansøgning med den stigende turiststrøm fra såvel ud- som indland.

De lokale myndigheder og råd støttede Møllers ansøgning, skønt det ikke var oplagt for alle, at der var behov for endnu et hotel i området. Hermed sluttede velviljen. I slutningen af december 1894 indgav Nationalmuseet en indvending til Indenrigsministeriet, og få dage efter fulgte J. Blanch, ejeren af Blanchs hotel, med en protest. De to protester reflekterer to holdninger, der til stadighed var i modstrid med hinanden om anvendelsen af området omkring ruinen. Holdninger, som repræsenterede

henholdsvis en økonomisk og en mere idealistisk tilgang til landskabet.

Hotelejer Blanch repræsenterede erhvervets interesser og mest af alt sine egne. Han protesterede skarpt imod anlæggelsen af endnu et hotel i området, da han selv var i gang med at udvide sit hotel og i forvejen havde sat sin formue på spil. Yderligere kunne Blanch oplyse om Møller, at han hverken besad formue eller fagkendskab, men havde *Allierede* i det tyske selskab, som havde sat dampskibslinjen til Tyskland i gang, og som han sikkert ville sælge til, når bevillingen var givet.¹¹

Inden Nationalmuseet indgav sin formelle indvending i sagen, modtog museumsinspektør Peter Hauberg, der var ansvarlig for udgravningerne ved Hammershus, et brev fra Anders Jensen, ejeren af Hotel Hammershus. Jensen var ifølge brevet blevet anbefalet af den lokale amtsfuldmægtig til at anvende sin forbindelser i København til at lægge pres på ministeriet om at nægte bevillingen på trods af den lokale støtte, derfor bad han Hauberg om at gøre sig den tjeneste. Jensen var ligesom Blanch bekymret, han var ligeledes ved at udvide sit hotel.

Peter Hauberg var en central person i sager vedrørende Hammershus Slotsruin. Fra 1885 til kort før sin død i 1928 stod han for udgravningen og restaureringen af monumentet. Hans holdning til turismen på Bornholm var blandet og udtrykte ligeledes skismaet i anvendelsen af landskabet. Hauberg havde i 1879 udgivet en turistguide over øen, *Bornholm Billeder og Text*. Haubergs intention med bogen var at dele sit kendskab til øen med turisterne, der på udgivelsestidspunktet hovedsageligt var danske, så de kunne lægge en fornuftig rejseplan og ikke spille deres kostbare tid.¹² Først da antallet af tyske turister oversteg de danske i begyndelsen af 1890'erne, og turismen fik en øget effekt på brugen af landskabet, gav han offentligt udtryk for et kritisk forhold til

udviklingen og bekymring for Hammershus' bevaring.

Hauberg tilsagde derfor hotelejer Jensen sin støtte under forudsætning af, at han gik med til en fredlysning af hotel Hammershus' omgivelser, hvilket han indvilligede i.¹³ Herefter skrev Hauberg til amtmanden på Bornholm, Groothoff, for at påvirke sagen. I mellemtiden havde også han erfaret rygterne om, at Lauritz Møller kun søgte bevilling for at udnytte den til salg til *det tyske Selskab*, der havde anlagt en badeanstalt i Sandvig. Det nyanlagte Østersøbad ønskede sit eget hotel for at huse de tyske turister. Dermed kunne udstedelse af bevillingen føre til et tysk hotel ved Hammershus, det måtte forhindres!

Herefter startede påvirkningen af politikerne. Hauberg havde konfereret med den bornholmske landstingsmand, og de to var enige om, at amtmanden skulle påvirke ministeriet.¹⁴ Han havde også været i kontakt med venstremanden Ingvar Jensen, der repræsenterede Bornholm i Folketinget i perioden, og som igen havde haft kontakt med indenrigsministeren for at påvirke sagen imod en tilladelse.¹⁵

Nationalmuseets officielle indsigelse ved direktør Henry Petersen argumenterede med ødelæggelsen af områdets karakter ved anlæg af flere bygninger og udtrykte bekymring for den forøgelse af turistmængden, som hotellet ville bære med sig. Selv med opsyn og indførelsen af entré kunne der forudses problemer med at styre turisterne på ruinen, hvis der blev bygget et tredje hotel.¹⁶ Forinden havde Petersen selv kontaktet amtmanden for at høre, om der var hold i rygterne, idet han udtrykte stærk bekymring over udsigten til endnu flere tyskere på stedet.¹⁷ Amtmanden kunne kun bekræfte.¹⁸

De lokale instanser kunne ikke se nogen grund til at afvise bevillingen, der igen blev anbefalet på trods af indvendinger. De mente ikke, at området blev

ødelagt ved opførslen af endnu et hotel, ej heller at tyskerne udgjorde en fare for dets nationale værdi. Den 21. marts 1894 blev Møllers første ansøgning afvist.¹⁹

Møllers bevilling – andet forsøg

Lauritz Møller lod sig ikke slå ud af afslaget. I begyndelsen af 1896 indgav han sin anden ansøgning om bevilling til gæstgiveri til Indenrigsministeriet²⁰ med anbefaling fra byråd og landdistriktsforstander.²¹ Erfaringer fra sommeren 1895 havde ifølge Møller vist, at der var behov for endnu et hotel, da det havde været nødvendigt at afvise turister.²²

Denne gang anbefalede bestyrelsen i Østersøbadet Bornholm åbent ansøgningen. Med henvisning til selskabets kontrakt med det stettinske rederi I. F. Brauenlich havde det forpligtet sig til at sørge for natlogi til passagererne, og dette krav kunne med den store turiststrøm fra Tyskland kun opfyldes, hvis der fortsat blev drevet tre gæstgiverier på Hammershus,²³ hvor der nu var en *generende* mangel på pladser. Adspurgt af Bornholms amt kunne by- og herredsfogeden bekræfte, at der til tider var trang til et øget antal logi, men denne gang ville han ikke anbefale ansøgningen. Hvis den alligevel blev meddelt, ville han bede om oprettelse af et lokalt detentionslokale til indsættelse af berusede og *fredsforstyrrende* personer.²⁴ Det kan tolkes sådan, at turisterne nu forårsagede større tumult ved ruinen.

Igen forårsagede ansøgningen protester fra de berørte parter. Henry Petersen kontaktede amtmanden for at blive underrettet om rygterne om en ny bevillingsansøgning, da sagen lå ham meget på sinde.²⁵ Han fulgte sin bekymring op i en personlig henvendelse til kultusminister Bardenfleth, hvori han indtrængende påpegede, at der var en

Hotel Hammershus. Fotografiet er taget af fotograf Ad. Petersen fra Allinge efter udvidelsen af hotellet i 1896. En udvidelse, hvis succes ejeren af hotellet, Anders Jensen, mente, ville blive truet af udstedelsen af en bevilling til endnu et hotel i området omkring Hammershus Slotsruin. Peter Hauberg boede på hotellet adskillige somre i træk, medens han forestod udgravningen og restaureringen af Hammershus. Hotel Hammershus blev revet ned i 1960'erne. Foto: Bornholms Museum.

åbenlys Fare for, at der bag Møller står Mænd som ivrigt befordre den tyske Invasion.²⁶ For Petersen gjaldt sagen andre og større interesser end bevillingen. Han opfattede sagen som skæbnesvanger ikke blot for *Egnens Romantik*, men tillige for *Bevaringen af Bornholm som dansk Jord*, hvilket han fremførte til kontorchefen i Kultusministeriet, Stemmann, i en argumentation for, at Kultusministeriet skulle presse Indenrigsministeriet til igen at afslå bevillingen.²⁷

Nationalmuseet meddelte Kultusministeriet, at det ikke kunne støtte ansøgningen, især hvis det var *Led af de forskellige Foretagender, der i de senere Aar er i Vækst for fremmede (tyske) In-*

*teresser.*²⁸ I april 1896 blev det meddelt, at Møllers anden ansøgning var afslået.²⁹

Avisdebat om hotelforholdene

Diskussionen om Møllers anden ansøgning om bevilling nåede også dagspressen. Hovedstridspunkterne var, ud over de konkrete omstændigheder ved bevillingen, holdningen til bornholmernes relationer med de tyske turister og anvendelsen af Hammershus Slotsruin og naturen omkring til rekreative formål.

Deltagerne delte sig igen mellem positioner. Den første blev især indtaget af personer, der havde interesser i turis-

men som erhverv og var bosiddende i området omkring Allinge-Sandvig. De, der indtog den anden position, var ikke praktikere, men idealistiske tilskuere til udviklingen og selv brugere af området omkring ruinen til rekreation. De fleste af deltagerne i diskussionen valgte at være anonyme.

Diskussionen startede med et indlæg, der straks anslog dens temaer.³⁰ Den anonyme brevskriver mente, at bygningen af et tredje hotel i området ville gøre *Forstyrrelsen af Stedets romantiske Præg total*, områdets *uberørte* karakter var i fare. Yderligere var det en *offentlig Hemmelighed*, at det var Møllers intention at sælge til et selskab, der ville anlægge et turisthotel for tyske rejsende. Brevskriveren knyttede hotellet til rækken af *upatriotiske* foretagender, som i forvejen blev tilskrevet Allinge-Sandvig kommune: Det tyske stenbrud på Hammerknuden, der var startet i 1890, et forsøg på at sælge Hammer søen til en tysker og anlæggelsen af Østersøbadet i 1894. Han anråbte om stop for *den Prisgiven af et af vort Fædrelands skønneste Punkter til materiel Fordel for nogle upatriotiske Mænd*. I indlægget ses den erhvervs-mæssige udnyttelse af de tyske turister med den danske natur som økonomisk ressource som modsætning til loyaliteten mod den danske nation. Nationalstaten anskuet som territorium og jord var truet.

Herefter blandede AB fra Allinge-Sandvig sig i debatten med holdninger, der illustrerede et materielt udgangspunkt. Han mente, at området omkring Hammeren i forvejen var skændet af huset, som staten havde ladet opføre til opsynsmanden, *hvis Grimhed og Smagløshed var saa afstikkende paa Omgivelserne at det næsten kunde skære en Blind i Øjnene*, og af Hotel Hammershus, som *minder om en af Storstedernes Arbejdskaserner i formindsket Gengivelse og danner en skærende Kontrast til de prægtige Omgivelser*. Dette blev

fremført for at affærdige kravet om at bevare skønhed og uberørt natur i området. Samtidig fremførte AB en klar økonomisk grund til at beskæftige sig med turismen – at man ikke kunne leve af at se på klipperne og ruinen:

*Tyskere komme her i massevis og de tyske Turister har vi store Fordele af. Vi mene nemlig, at de tyske Penge ere lige saa gode som danske og finder det slet ikke upatriotisk at tjene Penge hos Tyskerne, tvertimod naar Tyskerne kommer her og vil lade os tjene en hel Del Penge, maatte vi være Idioter, om vi fatte os der imod. Derfor mene vi dog at kunne være Patrioter.*³¹

Overførsel af penge mellem danskere og tyskere mente AB ikke kunne skade den patriotiske følelse.

Herefter blandede den anonyme brevskriver, som det blev hævdet måtte være P. Hauberg selv, sig i debatten.³² Han var ikke imod turisme generelt, kun når bestræbelserne medførte *en fremmed Invasion som efterhaanden bringer Øens Industri og værdifulde Foretagender over på Udlændinges Hænder*, samtidig skulle der tages hensyn til naturskønhed og historiske mindesmærker. *De tilhører ikke alene Allinge og Sandvig Kommune og er ikke til for at skaffe nogle enkelte Mænd en Pengefordel*. Naturen tilhørte alle, var til alles gavn som rekreativ ressource, og stod uden for økonomisk fortjeneste ifølge denne opfattelse. Den anonyme troede ikke på, at mændene var gået ind i erhvervet for at tjene kommunen, men for at tjene sig selv. Han præciserede det nationale aspekt ved at minde om, at *vor ejendommelige skønne Fødeø er et af vort Fædrelands Yderpunkter, hvortil man i flere Henseender maa tage særlig Hensyn*. AB var den anonyme også uenig med, fordi han tydeligst havde sat det individuelle, materielle over den uberørte natur og det fælles i debatten. Den anonyme konkluderede:

Lokalhistorikeren og lægen M. K. Zahrtmann (1861–1940) på besøg på Hammershus i september 1901. Zahrtmann var stærkt kritisk over for »Nutidens Fremfærd« og insisterede f.eks. på at bruge bornholmske stavemåder og gloser i sin omfattende lokalhistoriske produktion. På fotografiet, der er taget af P. Hauberg, poserer Zahrtmann sammen med fra venstre fru og frk. Kaspar, der var stamgæster på Hotel Hammershus. Til højre malerinden Emma Løffler, der tilbragte somrene på Bornholm og var en god veninde af Zahrtmann og Hauberg. Foto: Bornholms Museum.

Det er stor Skade, at Mænd som han med saa ringe ideel Sands og med saa materielle Bestræbelser bo i Nærheden af dette minderige skønne Sted, og det er upatriotisk at ødelægge alene med Vinding for øje som ellers vedblivende kunne være til Glæde og Nydelse for ens Landsmænd.

At industriens udnyttelse af naturen ødelagde stedet som seværdighed var samstemmende holdning fra alle diskussionens deltagere. Undtagen Emil Bohn fra Østersøbadets bestyrelse, som hævdede fraset hvad støder Skønhedsindtrykket, er der dog nu saa meget mere at se, i stedet for Industrien skal jage Turister væk er der tværtimod en mæng-

de Turister som med stor Interesse bese det store og rationelt drevne Stenværk.³³ En atypisk holdning i tiden, turisterne søgte netop landskaber, som var uberørte af industrialismen og urbaniteten. Traditionelle erhverv som fiskeri var derimod, som det især er blevet vist for den tidlige turisme på Skagen, en eksotisk seværdighed for de urbane turister.³⁴

Oprindelighed og ejendommelighed

Lokalhistorikeren M.K. Zahrtmann skrev et indlæg i *Berlingske Tidende* om sagen.³⁵ Zahrtmanns ærinde var især at

beskytte naturens oprindelighed og ejendommelighed mod alle forstyrrelser, tyske såvel som danske. Idealet var den *uberørte* natur, som et moderne hotel, hvis *uroelige, jagende Liv og støjende Adspredelser* ville ødelægge. Han mente, at man skulle *fare varligt med vort Fædrelands skønneste Punkter*, hvis bevarelse på længere sigt ville være den største tiltrækningskraft.³⁶ Zahrtmann præciserede sit natursyn:

*det er og bliver min Tro, at vi bør overleve vore Efterkommere Hammershus og dets Omgivelser saa nær så mulig i den Tilstand, hvori de fandtes på den Tid Slottet spillede sin Rolle i vort Fædrelands Historie indtil Svenskerne 1645 beskød det fra deres Løbegrave oppe ved Hammershus – for sidste Gang.*³⁷

Hans ærinde var, at et nyt hotel eller turistvillaer skulle placeres uden for ruinens synsfelt. Med Zahrtmanns indlæg krydsedes den offentlige diskussion og diskussionen i statsadministrationen. Han hævdede senere uden reference, at netop avisindlægget i *Berlingske Tidende* havde været udslagsgivende for Indenrigsministeriets afgørelse, *det ringe Lod, der gav Udslag*.³⁸ Ifølge Zahrtmann havde der været stor chance for, at Indenrigsministeriet havde givet bevillingen til Møller. I reaktionen fra især *Bornholms Tidende* på de følgende indlæg, hvor Zahrtmann ligesom Hauberg begunstigede Anders Jensens hotel på bekostning af Lauritz Møller, krævede avisen indsigt i beslutningsprocessen.³⁹ Avisen efterlyste belysning af Haubergs rolle i lobbyarbejdet *som Regeringens betroede Mand, der havde sin Gang i Ministeriet*. I Haubergs efterladte papirer har jeg fundet et manuskript om *Et nyt Hotel ved Hammershus*, skrevet i Haubergs håndskrift, som svarer ganske til Zahrtmanns ordvalg og holdninger i avisdebatten.⁴⁰ Men Zahrtmann fastholdt i debatten sin af-

gørende rolle i sagen og afslørede ikke Haubergs eventuelle rolle.

I holdningerne til turismen og anvendelsen af landskabet udskilte der sig som nævnt to positioner. Den enes syn på naturen og dens ressourcer var pragmatisk og materielt funderet. Lokaliteten lå fri for menneskets individuelle udnyttelse til f.eks. turisterhvervet. Staten burde ikke regulere denne anvendelse, da det på længere sigt ville være det bedste for almenvellet, for lokalsamfundet og hele øen, samtidig med at det gavnede enkeltindividet. Denne liberale holdning kan knyttes til folk i det lokale turisterhverv, der ikke mente, at de satte deres nationale loyalitet på spil i relationerne til de tyske turister og udnyttelsen af landskabet omkring Hammershus som turistseværdighed.

Andre, der valgte at formulere sig anonymt i avisen, og M. K. Zahrtmann accepterede ikke indgreb i form af produktion i det, de definerede som den *uberørte* natur, hverken af turisme eller stenbrudsindustri. Deres ideal var det oprindelige, ukultiverede landskab, som de havde et forhold til, der var bestemt af æstetiske overvejelser og frigjort fra afhængigheden af indtjeningen fra det. Zahrtmann afslører et næsten musealt forhold til naturen. En museal, æstetisk holdning, som han delte med andre i borgerskabet, der senere organiseredes i bevægelsen for fredning.⁴¹ Denne holdning blev også repræsenteret af Henry Petersen og Peter Hauberg fra Nationalmuseet. For dem var tyskernes udnyttelse af landskabet et angreb på området, både som gæster og »herrer« eller ejere. Det blev yderligere understreget af, at ruinen og landskabet omkring indgik som et konstituerende element i både den nationale og den regionale selvopfattelse. Derfor blev et dominerende antal tyskere anset for forstyrrende og fik i forlængelsen af frygten for invasion et ubehageligt præg.

Neu Berlin

Frygten for tysk interesse for området omkring Hammershus kulminerede foreløbig i 1906. I 1900–1902 havde Hauberg på Nationalmuseets vegne forhandlet med interessentselskabet, som ejede Hammershus Slotslyng, om salg af området. Forhandlingerne var brudt sammen på grund af uenighed om prisen.⁴² I juli 1906 startede proprietær Jørgen Grønbech salg af grunde udstykket af ladegården Hammersholms jorder tæt på Hammershus Slotsruin. Først til en tysk kunstmaler Helberg, som havde været turist på Bornholm flere somre. I august solgte han 2500 kvadratalen jord til en tysk dame, frk. von Arnaud, som hidtil havde lejet sig ind privat. Endelig solgte han en grund til redaktør Cronheim fra *Berliner Lokal-Anzeiger*.⁴³ Salget af disse tre grunde og påstået tysk interesse for køb af endnu flere grunde startede rygten om anlæggelse af Neu Berlin, en villaby for tyskere tæt ved Hammershus Slotsruin, der rystede dele af den danske offentlighed. Ifølge et brev fra P. Hauberg til det bornholmske folketingsmedlem Blem lå tegningerne til byen parat, og den tyske konsul i København havde udtrykt stor interesse for sagen.⁴⁴

Bornholm bør bevares

Under mottoet *Bornholm bør bevares!* fremlagde en redaktionskommentar i *Bornholms Tidende* ideen om en samling af den utilfredshed, der var kommet til orde ved planen om Neu Berlin og salget af et hotel nær Helligdomsklipperne ved Rø til en tysker. Nu skulle *Bornholmere som med en Røst sige: Hvad der er sket bør ikke gjentages! Tyskere bør ikke for nogen Pris erobre vore naturskønne Steder, hverken ved Kysten eller oppe i Landet.*⁴⁵ Bornholm var et land, der skulle forsvares: *Vi vil ikke udlevere vores gamle naturskønne*

Land til de Fræmmede, og vi vil ikke være Fræmmede i vort eget Hus, lød det.

Bornholms Tidendes mangeårige redaktør M. M. Smidt beskrev i 1907 faren i en artikel om *Hvad der var truet, hvad der var tabt* faren: Den stolte ruin var ved at blive *omklamret* af tyske villaer, som ville virke skæmmende, selv hvis det var danske, der byggede på stedet. Men de *Fremmede skulde saa at sige kline sig op ad det* (ruinen BJ), *og det danske Folk vilde blive fordrevne fra at besøge dette minderige Sted, hvorover Historiens og Mindets Aand svæver.* Det var en *Folke-Helligdom*, der blev skændet af de *Fremmedes* mangel paa finfølelse. Tyskerne pyntede sig med ruinen som en seværdighed, men den historiske betydning havde de intet begreb om.⁴⁶

Initiativet til en forening blev gentaget midt i november 1906 i et opråb, underskrevet af 91 bornholmere, der repræsenterede alle kommuner og sogne på øen.⁴⁷ Opråbet opfordrede til at afholde et møde på baggrund af de *Bekymringer*, den seneste tids begivenheder havde vakt blandt folk. Formålet skulle være at danne en forening, som indbyderne håbede ville vække tilslutning i alle samfundslag, blandt bornholmske kvinder og mænd, hvis formål skulle være *at forebygge, at de naturskønne Steder, der maa betegnes som Bornholms Stolthed og Bornholmernes Glæde falde i Fremmedes (Udlændinges) Eje.*⁴⁸

Det stiftende møde blev afholdt den 24. november 1906 i forsamlingshuset i Åkirkeby. Antallet af fremmødte blev vurderet fra 300 til 500 mennesker, eller, som det blev formuleret i en af aviserne, *saa mange som Lokalet paa nogen Maade kunne rumme.*⁴⁹

De indledende indlæg af redaktør M. M. Smidt, rektor Koefoed, Rønne Statsskole, og folketingsmedlem for Bornholm, venstremanden N. Ingvar Jensen tjente alle til at anbefale foreningen og fremlagde samtidig en plan

for handling. Dele af Bornholm som f.eks. Hotel Helligdommen i Rø var allerede gået på tyske hænder, det vil sige gået tabt. Nu måtte udviklingen hurtigt stoppes, før området omkring Hammershus også blev solgt. Ingen af tællerne mente, at foreningen ville være i stand til klare opgaven selv, men regering, rigsdag, amt og kommuner samt støtte fra private måtte tages i brug. Sagen var ikke blot en sag for bornholmere, men en sag for hele Danmark. Privatmænd alene kunne ikke klare beskyttelsen af den danske jord. Derfor var et samarbejde med staten og en sammenslutning af kræfterne den eneste løsning.

Foreningen skulle fungere som bindeled mellem jordejere, stat og kommune. Initiativtagerne til foreningen efterlyste en regulering af ejendoms- og jordkøb samt landskabsudnyttelse, som datidens lovgivning ikke gav hjemmel for. En regulering, der forhindrede fremmed kapital i at styre udviklingen. De løsninger, der blev fremlagt, var opkøb, ekspropriation eller tinglysning af jord og ejendom ved naturskønne områder, som var truet af opkøb af udlændinge. Løsningerne stoppede ikke ved ejerforholdene, der blev ikke blot krævet muligheden for at regulere disse, men også fremsat krav om ubegrænset adgang til naturskønne lokaliteter for alle, såvel bornholmere som turister.

Statstøtte til bevaring

Foreningen Bornholm blev stiftet med det formål at forhindre lignende salg af naturskøn bornholmsk jord og ejendom til udlændinge i fremtiden.⁵⁰ På det konstituerende bestyrelsesmøde den 29. november 1906 besluttede bestyrelsen at henvende sig til regeringen og til de bornholmske rigsdagsmænd. Et forretningsudvalg bestående af formanden, rektor M. C. Koefoed (Rønne Statskole), næstformanden, redaktør M. M.

Smidt samt professor, arkitekt M. A. Bidstrup blev valgt til at foretage henvendelsen.⁵¹

Den 11. december modtog Folketinget således et andragende ved folketingsmand Ingvar Jensen, hvori Foreningen Bornholm søgte om *Lovgivningsmagtens Støtte til fremme af Foreningens Formål*,⁵² og den 12. december 1906 modtog Landstinget det samme andragende:

*Hvor der **dels** andrages om Statsbidrag til Støtte for Foreningens Opgave nemlig at søge de naturskønne og historisk mindeværdige Steder paa Bornholm fredlyste og gjorde almen tilgængelige for Befolkningen samt at forebygge, at de komme i Udlændinges Eje, **dels** andrages om, at nævnte Formaal søges naaet ad Lovgivningens Vej ved Ekspropriation.*⁵³

Andragendet havde to formål. Foruden at søge finansiel støtte til foreningens formål, blev der fremført forslag til politisk indgreb i form af ekspropriation af jorden *eller paa anden Maade* at sikre de særlige steder.⁵⁴ Argumentation for at bede staten om støtte tog udgangspunkt i Bornholms seværdige **danske** natur, men flere privatejede steder var nu truede af udenlandsk pengespekulation. De truede lokaliteter blev karakteriseret ud fra, at det var tale om natur, som var naturskøn og historisk mindeværdig, der

*efter bornholmske Mænd og Kvinders Mening altid burde blive paa danske Hænder og altid værnes med den Nænsomhed og Omhu, der som Regel kun kan ventes hos dem, der ved Fødsel og Opdragelse føle sig knyttede til og i Slægtskab med denne Natur.*⁵⁵

Følelsernes dybde over for lokaliteten blev afgjort ved fødsel og opdragelse, over for dette krav var udlændinge afskåret fra at føle lignende følelser.

Peter Hauberg (1844–1928) på Hammershus Slotsruin. Oprindelig var Hauberg uddannet landskabsmaler under P. C. Skovgaard og udstillede i 1870'erne på Charlottenborg. Samtidig leverede han illustrationer til Illustreret Tidende, ligesom han selv illustrerede sin turistfører, Bornholm, Billeder og Text. Senere arbejdede han som numismatiker og arkæolog og forestod fra 1885 til sin død udgravningen og restaureringen af Hammershus Slotsruin. Hauberg var ansat som inspektør ved Den kongelige Mønt og Medaillesamling og samtidig tilknyttet Nationalmuseets historiske afdeling. Foto: Fotograf B. Kjøller, Bornholms Museum.

Foreningen Bornholms andragende blev positivt modtaget, der var politisk opbakning for at støtte sagen. Kultusministeriet anbefalede den 23. februar 1907 at yde statsstøtte til foreningen,⁵⁶ idet der blev bevilget 50.000 kr. fordelt på tre år, dog således at der af det årlige tilskud kun skulle udbetales et beløb, der svarede til, hvad foreningen havde opnået ad privat vej.

Kultusminister Enevold Sørensen præsenterede ændringsforslaget under tredjebehandlingen af finansloven i Folketinget den 12. marts.⁵⁷ Det blev ikke kommenteret af andre medlemmer i tin-

get ud over Ingvar Jensen, der holdt en tale,⁵⁸ hvor han takkede for den brede opbakning til sagen. Han slog fast, at der nu var politisk vilje til at støtte sagen økonomisk. Hammershus Slotslyng og Helligdommen var for betydelige lokaliteter til, at man fra statslig side kunne se dem gå på udenlandske hænder. Ingvar Jensens udgangspunkt for den indholdsmæssige del af takken var den særprægede natur på Bornholm set i forhold til resten af Danmark. Faren for særpræget bestod i, foruden udlændinges forsøg på opkøb, en generel fare for stærk udnyttelse i spekulationsøje-

med af naturen. Dagen efter, den 14. marts 1907, blev ændringsforslaget til finansloven vedtaget uden afstemning.⁵⁹ Foreningen Bornholm havde opnået betinget økonomisk støtte til sit arbejde.

En truende fare for dansk land

Støtten på finansloven var betinget af, at et tilsvarende beløb blev rejst af private midler. Foreningens forretningsudvalg udsendte derfor i februar 1907 et fortroligt opråb med titlen: *En truende Fare for dansk Land – en Opfordring til danske Mænd og Kvinder*.⁶⁰ Opfordringen var underskrevet af foreningens forretningsudvalg, de bornholmske rigsdagsmænd, samt anbefalere fra resten af landet. Blandt de 19 anbefalere var det københavnske borgerskab dominerende, repræsenteret af fem, der underskrev sig bankdirektører, fem etatsråder, nogle direktører og grossererere, endvidere ses museumsinspektørerne fra Rosenborg og Nationalmuseet samt Carl Jacobsen. Kun to lokale optræder på listen, nemlig bankdirektør Colberg og sparekassedirektør Lund, begge Rønne.

Opråbet indeholdt en opfordring til at tegne sig for bidrag til formålet, som blev beskrevet i en otte siders artikel for således at argumentere for at *søge Midler til at forhindre Ødelæggelsesværkets videre Udbredelse* med henvisning til Hammershus' historie. *Tilbagegangsspejderen* for slottets omgivelser startede ifølge fremstillingen, da ejeren af ladegården Hammersholm solgte galgebakkerne til Blanch i 1887. Efter beklagelse af planerne om Neu Berlin blev udrullet en dystopi, hvor ruinens omgivelser ville blive *søndersplittet*, og *Fremmede ville dele Jorden og deres Huse ville rejse sig paa de smukkeste Steder, som vi skyldte vort Fædreland at bevare for os selv*. Nationalmuseet havde sikret sig forkøbsret til området, men fristen var

kort og kunne ikke forlænges. *Man kan ej heller forlange at Bornholmerne alene skal værge dette stykke dansk Land mod udenlandsk Invasion efter at fremmede Turister har opdaget dets virkelige Værd*. Henvendelsen blev rettet til mænd og kvinder med midler og *en levende Følelse af, at det gælder om at bringe Ofre for at bevare de naturskønne og historiske mindeværdige Steder i dansk Eje*. Til slut mindede foreningens forretningsudvalg endnu en gang om truslen fra Neu Berlin.

Opfordringen gjorde klart, at planens realisering krævede 50.000 kr., en fordobling af bidraget på finansloven. Rigsdagsmændene stod anført som anbefalere og indsamlere sammen med medunderskriverne i København, samtidig med at de arbejdede for sagen i Rigsdagen.

Hauberg og Blem samler ind

På bestyrelsesmødet den 19. april 1907 kunne formanden for Foreningen Bornholm, rektor Koefoed, meddele, at *Venner af Foreningen* i København havde indsamlet 50.000 kr. særligt beregnet til at sikre Hammershus' omgivelser mod udstykning og bebyggelse.⁶¹ Indsamlingen havde resulteret i det ønskede resultat, men det havde krævet et stort arbejde af Peter Hauberg, der havde stillet sin hjælp til rådighed.⁶²

Før området omkring Hammershus blev tilbudt Nationalmuseet, havde forfatteren Martin Andersen Nexø sent i december 1906 ifølge Haubergs afskrift af interessentselskabets Hammersholms forhandlingsprotokol budt 40.000 kr. for området. Den 14. januar 1907 forhandlede Hauberg personligt med selskabet, som vedtog at tilbyde området til Nationalmuseet for 42.000 kr. Interessentselskabet besluttede dermed at afvise Andersen Nexøs tilbud, efter at man dog først havde besluttet at tilbyde ham området for 50.000 kr. Hau-

berg havde forandret stemningen på mødet, da han havde underrettet om det forberedende lovarbejde for fredning af privatejede områder. Inspektøren havde også hævdet, at Andersen Nexø ville foretrække, at Nationalmuseet ejede området. I et brev dateret 24. januar 1907 erklærede Andersen Nexø ifølge afskriften af forhandlingsprotokollen, at han ikke var tilfreds med løsningen.⁶³

Det er ikke muligt i de tilgængelige kilder at finde indicier på, hvorfor Andersen Nexø bød på området – ville han lægge pres på staten, eller tvivlede han på dansk kapitals støtte i sagen? Oprindeligt havde han skrevet under på opfordringen til indsamlingen. I en kronik i *Politiken* havde Andersen Nexø tidligere skoset den danske kapital for manglende interesse: *hidtil er det ikke lykkedes at bringe en dansk Pengemand til blot at gøre Turen derover som Rekreationsrejse* – og foreslået, at staten vedtog adækvate love om betinget ejerskab, da han opfattede enkeltpersoners rene spekulation som et problem for bevaringen.⁶⁴

Hauberg opsøgte herefter medlemmer af det københavnske borgerskab og indsamlede bl.a. ved hjælp af bornholmeren Michael Kofoed, der var direktør for Statens statistiske Bureau, en stor del, 34.200 kr. af de nødvendige 50.000 kr., der skulle matche statsbidraget. Folketingsmedlem Blem indsamlede 14.500 kr.⁶⁵ Mange støttede, andre sagde fra. F.eks. ingeniør N.C. Monberg, der virkelig ikke kunne se *nogen større Ulykke i, at nogle tyske Familier i nogle Maaneder om Aaret slaaer sig ned ved Hammeren, hvor det jo ikke synes, at vi Danske selv bryder os om at sætte Bo. De bliver nok kede af det i Længden.*⁶⁶ Carl Jacobsen, Ny Carlsberg, beklagede, at hans Skt. Nikolaj tårn-projekt tog næsten alle hans penge, men gav dog et for ham mindre bidrag på 500 kr.⁶⁷ Af de 75 adspurgte bidragydere kom de fleste fra det københavnske borgerskab, der bidrog med beløb fra 100 til

det største på 5.000 kr. Indsamlingen på Bornholm kan følges gennem foreningens regnskabsbog, hvor bl.a. redaktør Smidt i 1907 samlede 2.338,37 kr. ind gennem kontingenter og bidrag.⁶⁸

Truet jord

Ordføreren for finansudvalget, Jensen-Sønderup, ansøgte i Folketinget om en bevilling til at opkøbe Hammershus Slotslyng, området syd for ruinen, til indlemmelse i Bornholms Skovdistrikt. Det kostede i alt 43.000 kr. *Formålet var at kunne bevare landet Bornholm og navnlig de mere naturskønne Steder i den nuværende Tilstand, i hvilken de nyde saa megen Berømmelse.*⁶⁹ K.M. Klausen, socialdemokrat og medlem af finansudvalget, udtalte herefter:

*Da vi saa, at adskillige af de smukkeste Punkter paa Bornholm gik over i fremmed Eje, tror jeg, at alle vi Danske følte, at det var sørgeligt, og at det ikke burde ske. Jeg tillod mig derfor at rejse denne sag i Finansudvalget, og den har ogsaa vundet God Tilslutning, saaledes at vi nu erhverve et af de smukkeste og ejendommeligste Steder i vort Fædreland i offentligt Eje, Samfundseje.*⁷⁰

Landbrugsministeriets forslag blev vedtaget uden yderligere debat og uden afstemning,⁷¹ og ministeriet kunne dermed opkøbe Hammershus Slotslyng.

Foreningen Bornholm koncentrerede sig om at sikre området tæt på Hammershus mod udnyttelse til rekreative formål. Ladegården Hammersholms jorde blev servitutbelagte med bestemmelser om, at der ikke måtte opføres bygninger til hotel, sanatorium eller lignende brug, og at området *paa stedse maa blive i dansk Eje*. Lauritz Møllers ejendom blev købt og videresolgt til Hotel Hammershus' ejer med samme betingelser som ovenfor. Endvidere for-

søgte foreningen at tilbagekøbe de af tyskere købte grunde.⁷²

Ved overførsel af ejendomsret til jord og ejendom til tyskere var det punkt nået, hvor det blev oplevet som uantageligt at lade stå til. Derfor kunne der mobiliseres en bredere opbakning både på Bornholm og i København begrundet i, at salget ville medføre tab af national ære, idet området var tungt symbolsk ladet med historisk indhold, der indgik i både den lokale og den nationale identitet som det særlig bornholmske. Samtidig opfyldte natur og monument i samspil som nævnt alle æstetiske krav til et seværdigt landskab for turisten.

I selve konfliktløsningen optrådte både private og staten som aktører. I beslutningsprocessen fungerede det private initiativ og organiseringen af dette i en forening som pressionsgruppe på det offentlige, støttet af debatten i pressen. De politiske reguleringsformer på lokalt og nationalt plan, der blev taget i brug, var opkøb af jord samt fredlysnings. I finansieringen af opkøbene af jord blev udgifterne delt mellem stat og private, selvom statsminister J. C. Christensen ifølge Blem helst havde set private dække hele beløbet.⁷³ Opkøbet af Slotslyngen var et rent statsanliggende.

Personer fra et bredt politisk spektrum, der ikke i andre sager gik ind for statsindgreb og ekspropriation, støttede anvendelsen af disse reguleringsformer i den konkrete sag. Flertallet mente ikke, at det var muligt at stole på enkeltindividet, her blev nationens vel vurderet højere – til socialdemokraternes udelte fornøjelse. Til gengæld havde socialdemokraterne reservation over for sagen som en folkesag, fordi de mente, at ansvaret lå hos kapitalisterne, der brugte det nationale som dække for deres sløvhed i forhold til investeringer i turisterhvervet på Bornholm.

At Andersen Nexø tog et privat initiativ for at sikre området mod tyske investorer skyldes måske mistillid til *Kapitalisternes* agt, men kan som nævnt

ikke forklares ud fra det foreliggende kildemateriale. Især fordi materialet vedrørende indsamlingen af penge og salget af området er afhængigt af Haubergs dokumentation, hvilket i eftertiden har sat hans person i centrum. F.eks. er folketingsmedlem Blems rolle i sagen, både med indsamling af penge og påvirkning af finansudvalg og regering, underspillet i fremstillinger af foreningens historie skrevet i jubilæumssammenhæng. Til gengæld fortæller myten, at Hauberg samlede sin del af beløbet ind på en eftermiddag. Det kan tilbagevises efter en gennemgang af korrespondancen vedrørende indsamlingen, hvor tilsagn eller afslag om støtte er daterede over flere uger. Indsamlingen blev rettet mod det københavnske borgerskab, benævnt som formuende mænd og kvinder, der blev opfordret at give et beløb, i retorikken udtrykt som at *bringe Ofre for Sagen*. Metaforikken hentede sit indhold fra krigsterminologien, der blev talt om invasionen, søndersplitning af området, tab af land, opråb til folk og opfordring til at bringe ofre.

Nationalt monument og seværdighed

Udviklingen omkring Hammershus Slotsruin ved århundredskiftet viser, hvorledes et monument og det omliggende landskab kom i klemme mellem flere interesser. Det gryende turisterhverv og turisterne ønskede at udnytte området som seværdighed og feriested. Det stod i modsætning til ønsket om at opretholde den eksklusive, individuelle oplevelse af ruinen og den uberørte natur, der blev støttet af samtidige historikeres og Nationalmuseets krav om at frede området eller fastfryse og bevare det som udtryk for den nationale historie. En kontrast til, hvad der blev opfattet som turisternes overfladiske mas-

Blanchs Hotel i begyndelsen af århundredet. Hotellet blev bygget i 1887 af J. Blanch på galgebakkerne ved Hammershus. Det var Bornholms første og mest fashionable badehotel, der til samtidens tilfredshed herefter kunne imødekomme turisternes krav til komfort og service. Skoven omkring hotellet blev omdannet til et – stormomsust – park- og haveanlæg med udsigtsteder, en statue af Christian IV og en pseudorunesten. Efter etableringen af Østersøbadet Bornholm (Ostseebad Bornholm) i Sandvig i 1894 blev Blanchs Hotel benævnt som kurhus for badet. Hotellet er i dag revet ned og har givet plads til en Dansk Folkeferie-by. Kun runestenen står tilbage som levn. Foto: Fotograf B. Kjoller. Bornholms Museum.

sekonsumtion af området og erhvervets kommercielle udnyttelse af det.

Et af de konstituerende elementer i formuleringen af den nationale identitet i perioden var »typiske« danske landskaber og monumenter. I tilgangen til dem blev naturen, historien og nationen forenet i fædrelandskærligheden. Naturen blev således et refleksionsmedium for den nationale identitet.⁷⁴ I denne sammenhæng blev det muligt at definere turistrejsen inden for landets grænser som udførelsen af en national gerning, hvilket indebærer, at turister af fremmed nationalitet udgjorde et konfliktpotentialt i deres brug af landskaber, der associerede til nationen, især

når turisterne som på Bornholm var tyske. I Danmark blev den nationale selvopfattelse formuleret med tydelig reference til nederlaget til tyskerne i 1864 og den følgende formindskelse af nationalstatens udstrækning, som nødvendiggjorde en eksponering af de tilbageblivende landskaber.

Bornholmerne var ekstra sårbare over for beskyldninger om illoyalitet over for Danmark på grund af øens historie og perifere beliggenhed. Den i perioden ofte gentagne myte om, at bornholmerne selv havde leveret øen tilbage til Danmark i 1658, understregede denne sårbarhed. Bornholmernes loyalitet blev i perioden symbolsk udtrykt gen-

nem monumentet Hammershus Slotsruin. Dermed udfordrede de tyske turister og investorer både regionens og nationens fælles historie ved deres blotte tilstedeværelse, som tidligere invasionmagt i den lybske periode, og med erindringer om tabet af Sønderjylland levende i samtiden.

Der skete også en binding af nationale temaer til selve jorden. De blev provokeret af tyske investorers opkøb, der blev opfattet som en trussel mod nationens suverænitet, om end det var små dele af territoriet, der overgik til fremmede hænder. De nationale spændinger kulminerede som vist, da tyskere i 1906 fik ejerskab til bornholmsk jord og ejendom beliggende i landskaber, der var tungt ladede med national symbolik. Først da blev det muligt at mobilisere politisk og privat støtte til at afværge situationens videre forværring ved flere opkøb af jord og iværksættelse af Neu Berlin.

Holdninger til turismen i perioden stoppede ikke ved turistens egen tilgang til naturen, men forholdt sig ligeledes til, at turisternes voksende antal og øgede krav til komfort influerede på anvendelsen af landskabet. Professionaliseringen af turisterhvervet opfordrede dermed til stillingtagen, da dets implementering i det lokale landskab ikke kunne undgå at influere på den såkaldt uberørte natur, som var idealet. Hermed fremstår turismens paradoks i tilgangen til feriemålet. Idealforventningen for turisten var netop mødet med uberørte, autentiske landskaber, der var uspolerede af industrialisering og urbanisering – og andre turister. Modsætninger til de sameksisterende krav om komfortable overnatningsmuligheder tæt ved seværdighederne og forventninger om skilte, stianlæg og guidebøger i tilgangen til naturen.

Turismens udvikling omkring århundredskiftet knytter an til tidens bevarings- og fredningsbevægelse, som først i 1917 resulterede i en egentlig natur-

fredningslovgivning. Foreningen Bornholms bestræbelse på at bevare området omkring Hammershus, støttet af indsamlinger og lobbyarbejde i Folketing og ministerier, kan anskues som et pionerarbejde, der var med til at påpege behovet for en egentlig lovgivning på området.

Noter:

1. Historikeren Ebbe Gert Rasmussen reviderede først myten om, at bornholmerne overgav øen til den danske kongemagt efter en frihedskamp, i disputatsen *Dette Gavebrev* fra 1982 ved at påvise, at oprøret var et resultat af udefra kommende impulser.
2. *Bevar din arv*, red. Ingrid Nielsen, 1987.
3. Om Østersøbadet Bornholms oprettelse og første år, se Bente Jensen: Østersøbadet Bornholm, Turiststrømmens Moder, *Bornholms Tidende*, 11./12. juni 1994.
4. Ian Ousby: *The Englishman's England, Taste, Travel and the Rise of Tourism*, Cambridge 1990 og Malcolm Andrews: *The Search for the Picturesque, Landscape Aesthetics and Tourism in Britain 1760–1800*, Aldershot 1989.
5. F.eks. A. P. Lind: *Veiledning for Reisende til Hammershus Slots Ruiner*, 1867; Peter Hauberg: *Bornholm, Billeder og Text*, 1879, 2. opl. 1888, 3. opl. 1894; og J. P. Møller: *Vejviser for Besøgende ved Hammershus Ruiner samt en Bemærkning om Corfitz Ulfelds Flugt*, 1892.
6. Entrésagen findes i Nationalmuseets arkiv, journalsagerne 38/95 og 4/96, og på Rigsarkivet i Kultusministeriet, Kunstsamlingen, Nationalmuseet, journalsagerne 800/95 og 279/96; den behandles i diskussioner i de bornholmske aviser februar til juni 1896.
7. Charlotte Bøgh: *Badehotel – borgerskabets borge*, *Arv og Eje* 1985, s. 149–199.
8. Bente Jensen: Det danske Schweiz – da Bornholm blev opdaget som turistmål, *Den jyske Historiker* 65, 1993, s. 49–79; samme: Bornholm og »Bornholm« – turismens paradox, *ARR, Idéhistorisk Tidsskrift* 3, Oslo 1993, s. 28–35.
9. *Bornholms Avis*, 17., 19. og 21. juli 1894 om det forventede besøg af den tyske kejser, *Bornholms Dagblad*, 19. og 26. juli 1895 om Prinz Heinrichs besøg, *Bornholms Tidende* og *Bornholms Dagblad*, 9. august 1895 om de to prøjsiske prinser

- Adalbert og August Wilhelms besøg, beretninger om kejserprinseparrets besøg, juli 1905 i *Bornholms Avis* og *Bornholms Social-Demokrat*.
10. Behandlingen af Møllers første ansøgning om bevilling: Indenrigsministeriet, 1. dept., 1. kt. (2363/1894) og Nationalmuseets arkiv, journalsag nr. 38/95 samt usorterede breve i »Haubergs kasser« sst.
 11. Brev fra Blanch til Indenrigsministeriet, 23. dec. 1894 (2363/94).
 12. Hauberg: *Bornholm Billeder og Text* (se note 5), s. 1.
 13. Brev fra hotelejer Anders Jensen til P. Hauberg, 12. dec. 1894, med note om Haubergs beslutning (Haubergs kasser).
 14. Privat brev fra P. Hauberg til amtmand Groothoff, 23. dec. 1894 (Haubergs kasser).
 15. Brev fra Ingvar Jensen til Peter Hauberg 8. dec. 1894 (Haubergs kasser).
 16. Skriv. fra Nationalmuseet ved Henry Petersen til Indenrigsministeriet, 21. dec. 1894 (2363/1894).
 17. Skriv. fra Henry Petersen til amtmand Groothoff, 13. dec. 1894 (38/95).
 18. Skriv. fra amtmand Groothoff til Henry Petersen, 15. dec. 1894 (38/95).
 19. Skriv. fra Indenrigsministeriet til Bornholms amt, 21. marts 1894 (2363/1894).
 20. Møllers anden ansøgning om bevilling blev behandlet i Kultusministeriet, Kunstsamlingen, Nationalmuseet, journalsag 239/96, Indenrigsministeriet, 1. dept., 1. kontor, journalsag (1896/440), Nationalmuseets arkiv, journalsag (38/95) og usorterede breve i Haubergs kasser.
 21. Landdistriktsforstander Thorn i brev til Bornholms amt, 7. jan. 1896 (1896/440), byrådsvedtagelse om anbefaling, 27. jan. 1896 (Allinge/Sandvigs byrådsprotokol).
 22. Ifølge ansøgning om gæstgiveri, 25. jan. 1896, tilskrevet byrådets anbefaling (1896/440).
 23. Anbefaling fra Østersøbadet Bornholms bestyrelse af Møllers ansøgning til Indenrigsministeriet, 27. jan. 1896 (1896/440).
 24. By- og herredsfogeden i Hasle til Bornholms amt 4. feb. og 2. marts 1896 (1896/440).
 25. Skriv. til amtmand Groothoff fra Henry Petersen, 24. feb. 1896 (38/95).
 26. Skriv. fra Henry Petersen til kultusminister Bardenfleth, 28. feb. 1896 (38/95).
 27. Henry Petersen i skriv. til Stemann, konterchef i Kultusministeriet, 17. marts 1896 vedlagt kultusministeriets brev til Indenrigsministeriet, 23. marts 1896 (237/96).
 28. Skriv. fra Nationalmuseet til Kultusministeriet, 7. marts 1896 (38/95).
 29. Skriv. fra Indenrigsministeriet til Bornholms amt, 14. april 1896.
 30. *Bornholms Avis*, 6. marts 1896, Anonym, Et nyt Hotel ved Hammershus.
 31. *Bornholms Avis*, 11. marts 1896, A.B., Lidt mere om et nyt Hotel ved Hammershus.
 32. *Bornholms Avis*, 14. marts 1896, anonym, Et nyt Hotel ved Hammershus.
 33. *Bornholms Avis*, 10. marts 1896.
 34. F.eks. i Poul Holm: *Kystfolk, Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914*, 1991, især s. 278–294.
 35. M. K. Zahrtmann (1861–1940), læge og lokalhistoriker. Stor lokalhistorisk produktion, som bl.a. er publiceret i *Bornholmske Samlinger* og i værket *Borringholmerens Historiebog*, 1934/35.
 36. *Berlingske Tidende Aften*, 24. marts 1896, M. K. Zahrtmann, Nyt Hotel ved Hammershus.
 37. *Bornholms Tidende*, 22. april 1896.
 38. *Bornholms Avis*, 7. maj 1896.
 39. *Bornholms Tidende*, 29. april og 12. maj 1896.
 40. Manuskript til »Nyt Hotel ved Hammershus« skrevet af Hauberg (Haubergs kasser).
 41. Lulu Salto Stephensen: Danmark dejligst, om den æstetiske opfattelse af naturen set ud fra et kunstnerisk og et administrativt synspunkt, *Naturopfattelse og landskabsæstetik*, red. Lise Bek, 1989.
 42. I følge P. Haubergs afskrift af Interessentselskabet Hammersholms forhandlingsprotokol, s. 65 (Haubergs kasser). Det har ikke været muligt at finde originalen. Haubergs rolle i sagen taget i betragtning, må afskriften tages med forbehold.
 43. Anført i Tingbog for Hammershus Birk og meddelt i *Bornholms Avis* 27. juli og 6. august samt i *Bornholms Tidende*, 6. august 1906.
 44. Brev fra P. Hauberg til folketingsmedlem Blem, 7. dec. 1906 (Haubergs kasser).
 45. Redaktionelt indlæg i *Bornholms Tidende*, 1. nov. 1906.
 46. M. M. Smidt: Hvad der var truet, hvad der er tabt, *Dansk Aarvog, Et nationalt Aarskrift*, red. Vilh. La Cour, 1907, s. 13–18.
 47. Foreningens historie er behandlet i diverse jubilæumsskrifter, f.eks. Th. Lind: *Foreningen Bornholm i 35 år*, 1941, og Th. Lind: *Foreningen Bornholms Ejendom i Rø, Bornholmske Samlinger* 29, 1947, s. 116. Disse fremstillinger behandler ikke processen ved foreningens dannelse og relationen til turismen, men lægger især vægten på foreningens konkrete resultater. Foreningen Bornholm eksisterer fortsat.

48. Opråbet blev offentliggjort flere gange i de tre bornholmske aviser. Her efter *Bornholms Tidende*, 13. nov. 1906.
49. Referat af det offentlige møde i Åkirkeby indgår ikke i Foreningen Bornholms forhandlingsprotokol (i den nuværende formands opbevaring), men findes grundigt refereret i de tre bornholmske aviser, *Bornholms Tidende*, *Bornholms Avis* og *Bornholms Social-Demokrat*, alle 26. nov. 1906.
50. Foreningen Bornholms vedtægter § 3 (Det kongelige Biblioteks småtrykssamling). Vedtægterne blev bl.a. offentliggjort i *Bornholms Avis* 26. nov. 1906.
51. Forhandlingsprotokol for Foreningen Bornholm, bestyrelsesmøde den 29. nov. 1906.
52. *Rigsdagstidende* 1906/07, Folketingets Samling I:II, sp. 2584.
53. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger paa Landstinget, Ordentlig Samling 1906/07, sp. 371.
54. Herefter er udgangspunktet teksten i andragende af 8. dec. 1906 fra Foreningen Bornholm til Regjering og Rigsdag (Folketingets Bibliotek).
55. Sst., s. 1 nederst.
56. *Rigsdagstidende*, Tillæg B, Udvalgenes Betænkninger, Bilag til Ændringsforslag til 3. Beh. af Finanslovf. f. 1907–08 § 26, sp. 2263–2266, bilag nr. 203.
57. *Rigsdagstidende*, 12. marts 1907: 3. Beh. af Finanslovf. f. 1907–08 (Kultusministeriet), sp. 5949.
58. *Rigsdagstidende*, Forhandlinger på Folketinget, Ordentlig Samling, III, sp. 6060–6061, 13. marts 1907: 3. Beh. af Finanslovf. f. 1907–08 (Kultusministeriet).
59. *Rigsdagstidende*, 14. marts 1907: 3. Beh. af Finanslovf. f. 1907–08. (Kultusministeriet) sp. 6075.
60. *En truende Fare for dansk Land. En Opfordring til danske Mænd og Kvinder*, 1907 (Det kongelige Bibliotek, Småtrykssamlingen, Hjemstavnsforeninger).
61. Forhandlingsprotokol for Foreningen Bornholm, referat af bestyrelsesmøde, 19. april 1907.
62. Brev fra P. Hauberg til M. Blem, 7. dec. 1907 (Haubergs kasser).
63. Afskrift af Interessentselskabet Hammersholms forhandlingsprotokol, s. 32–38 (Haubergs kasser).
64. Martin Andersen Nexø, Bornholm, Kronikken, *Politiken*, 23. okt. 1906.
65. Listen over bidragydere samt korrespondancen i forbindelse med indsamlingen findes i Haubergs kasser.
66. N. C. Monberg til Hauberg, 24. feb. 1907 (Haubergs kasser). Monberg var ingeniør og entreprenør, fra 1919 den ene halvdel af firmaet Monberg og Thorsen.
67. Carl Jacobsen i kort til Hauberg, 14. feb. 1907 (Haubergs kasser); Jacobsen finansierede et nyt tårn til Skt. Nikolaj Kirke i København.
68. Foreningen Bornholms Regnskabsbog (privateje).
69. Under pkt. 214 i behandling af Landbrugsministeriets ændringsforslag til finansloven 1907–08, *Rigsdagstidende*, Forhandlinger på Folketinget, sp. 6087.
70. *Rigsdagstidende*, Folketingets Forhandlinger, 14. marts 1907, 3. Beh. af Ændringer til Finansloven, (Landbrugsministeriet), sp. 6100.
71. *Rigsdagstidende*, Folketingets Forhandlinger, 14. marts 1907, 3. Beh. af Ændringer til Finansloven, (Landbrugsministeriet), sp. 6194.
72. Redegørelse for brug af bidrag tilsendt yderne, dateret juni 1907, og foreningens beretning trykt på medlemskort for 1907 (Det kongelige Bibliotek, Småtrykssamlingen, Hjemstavnsforeninger).
73. Note fra Blem til Hauberg, 16. jan. 1907, der henviser til samtale med J. C. Christensen; denne ønsker, at Blem og Hauberg selv skal skaffe alle pengene. Blem beder Hauberg om et snarligt møde, *ellers klarer vi det aldrig*. Haubergs kommentar i marginen til Christensens krav er *Vrøvl* (Haubergs kasser).
74. Etnologen Orvar Löfgren har anvendt denne tilgang i flere fremstillinger med Sverige som eksempel, f.eks. sammen med Jonas Frykman: *Den kultiverade människan*, Lund 1979, og senere i *Landscapes and Mindscapes*, *Folk* 31, 1989, s. 183–206, og *Längtan til landet Annorlunda*, *Längtan til landet Annorlunda. Om turism i historia och nutid*, 1990, s. 9.